

Кожура Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

УДК 351.763:351.766.2

ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА ДО ХІХ СТ.

Охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Законодавством України визначено, що забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні є одним з основних векторів державної політики у сфері соціального захисту населення, що ґрунтуються на потребі в забезпеченні достойних та достатніх умов життя дитини.

Однак, незважаючи на те, що чинним Законом України «Про охорону дитинства» визначено загальні засади охорони дитинства, все ж таки, на жаль, однією з важливих проблем сучасного суспільства є проблема охорони прав дитини, адже діти – це особлива категорія громадян, які в різні історичні періоди, мірою свого фізичного та психічного стану потребували та потребують особливої уваги суспільства і держави.

Зародження інституту прав дітей засягає своїм корінням у *стародавні часи*. Однак чіткого бачення прав дітей та їх захисту в цей період часу у влади не було. Відомим представником стародавніх часів є філософ Платон (приб. 427–327 р. до н. е.). Він не схвалював турботу про слабких та хворих дітей, був переконаний, що в ідеальній державі неповноцінними дітьми треба поступитися, а державним коштом виховувати тільки найкращих. Спрямовувати їх на правильний шлях (у потрібному для держави напрямі), виховувати відповідно до закону зобов'язані були керівники. Платон порівнював дітей із вівцями та іншими тваринами, які не могли обійтись без пастуха, що наглядав за ними [1, с. 280].

Водночас досить цікавими є наукові погляди Платона на сімейні відносини. Він переконував, що діти не мають знати своїх батьків, а батьки – своїх дітей. Дитина – це власність держави, що від самого народження мала передаватися під опіку державних органів, де б забезпечувався її фізичний та психічний розвиток. Навчатись мали усі здорові діти [1, с. 280]. Мислитель виражав зневажливе ставлення до жінок, котрі не в змозі були народити дітей. Аналізуючи погляди мислителя щодо прав дітей та жінок, вважаємо, що вони досить сильно ущемлялися, а подеколи ці категорії осіб взагалі були безправними. Тобто держава не гарантувала та не забезпечувала права цих категорій населення.

Внесок у розвиток наукової думки про права дитини здійснив великий філософ стародавньої Греції Арістотель, який прагнув подолати розрив між про-

голошеними та наявними правами і вказав на необхідність у законодавчому порядку закріпити певні права дитини. У сімейних відносинах мислитель вбачав витоки державного правління: монархія – у ставленні батька до дітей, аристократія – у ставленні чоловіка до жінки й демократія – у стосунках дітей між собою [2, с. 30–31].

У вченні про державу та право Арістотель вказав на необхідність законодавчого закріплення віку для народження дітей. Мислитель стверджував: «Нащадки перезрілих батьків, як і нащадки надто молодих, з'являються на світ у фізичному та в інтелектуальному розвитку недосконалими, а нащадки пристарілих батьків – слабкими». Такі особи мали відмовитися від дітонародження [3, с. 211]. Вважаємо, що такий підхід є, з однієї сторони, прагненням дбати про молоде покоління, однак, з іншої – обмеженням прав жінок на материнство.

Певну увагу Луцій Анней Сенека приділяв окремим питанням зловживання дітьми. Засуджуючи сексуальну експлуатацію дітей та підкупність суддів, римський філософ писав: «<...> що за мерзенність, о добрі боги! – доплатою для деяких суддів були ночі в товаристві певних жінок та зустрічі з підлітками зі знатних родин» [4, с. 430].

Нам імпонує точка зору Н.М. Опольської, яка, розглядаючи генезу прав дітей у стародавні часи, у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що погляди мислителів стародавніх часів щодо дитинства формувались, зважаючи на державну доцільність. Для них характерними є такі переконання: а) життя дитини не визнавалось цінністю; б) засуджувалась турбота про хворих дітей; в) дитинство виділяли як період життя людини; г) виховання дітей визнавали державним обов'язком; г) засуджувалась сексуальна експлуатація дітей знатних родин; д) основою виховання вважали розвиток почуттів дитини; е) дітонародження прагнули обмежити середнім віком батьків та кількістю народження дітей у родині [5, с. 15].

Таким чином, у зазначений період часу держава не відстоювала та не гарантувала права дітей, а навпаки, деякою мірою створювала умови для природного самовідбору молодого покоління, а політика держави здійснювалася за принципом «виживає сильніший».

Наступним, на наш погляд, історичним періодом формування інституту охорони дитинства був *період часів Київської Русі*. Варто зазначити, що суспіль-

ство Київської Русі не сприймало дитини як суб'єкта права. Недаремно дитина у слов'янських мовах позначалася словами, що означали або раба, або особу, яка не має права голосу («отрок» – дослівно «той, хто не може «ректи», тобто говорити»). У зв'язку з цим функції держави щодо дітей не сприймалися ані суспільством, ані владою як належні їй атрибути, хоча зародки розуміння соціальної політики держави вже були. Так, Володимир Великий встановив, що жебраки, сироти та убогі можуть харчуватися на його князівському дворі (966 р.), допомагати бідним було властиво і його онукові Всеволоду Ярославичу [6, с. 71–72, 131]. Ярослав Мудрий заснував сиротинець, утримуючи власним коштом 300 юнаків [7, с. 14]. Володимир Мономах заповідав своїм наступникам: «Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступитесь самі, а не давайте сильним погубити людину» [6, с. 457].

Наступним історичним проміжком часу, в якому істотних змін зазнали права дітей та особливо відношення держави до них, став, на нашу думку, *період Відродження*. Англійський філософ, письменник Т. Мор (1478–1535) у творі «Утопія» змалював заснований на ідеях соціальної справедливості ідеальний суспільний лад [8]. Дослідники зазначають, що Т. Мор першим звільнив суспільство від релігійної оболонки та обґрунтував її раціоналістично [9, с. 18]. На думку Т. Мора, усі діти в досконалому суспільстві мали отримати суспільне виховання та освіту. Філософ закликав до виховання у дитини вміння насолоджуватися найпростішими благами, а відносини в сім'ї мали бути виключно патріархальними. «Жінки прислужують чоловікам, діти – батькам і, взагалі, молодші – старшим» [9, с. 97]. Науковці обґрунтовують суворість утопійського способу життя монастирським ідеалом середньовіччя та антигуманним характером самого утопічного міфу [9, с. 90].

Таким чином, цей період став перехідним етапом від філософських переконань середньовіччя до наукових поглядів нового часу. У цей період зароджувався новий світогляд, зокрема утвердились переконання, що людина – це найвища цінність, що дитина має право на гідне життя, що суспільне виховання має важливий вплив на формування особистості дитини.

У цей період часу спостерігається чимала участь церкви у формуванні та охороні прав дитини. Церква стала опосередковано залежним від держави суб'єктом піклування про дитину. Але варто зазначити, що церква, насамперед, турбувалася про те, аби запобігати дітовбивству та абортам, а інтерес до дитини, що вижила і була належно охрещена, помітно слабшав [10, с. 98].

Соціальну опіку над дітьми певною мірою узяли на себе православні громадські об'єднання – братства, які виникли у Львові, Луцьку та інших містах. Вони на свої кошти відкривали шпиталі, школи, в тому числі і для дітей. Зазначимо, що саме у братських школах уперше почали відступати від принципу становості у захисті прав дитини. Навчатися

могли всі, навіть найбідніші, а становище учня залежало від його успіхів у навчанні.

Переяславські статті Ю. Хмельницького 1659 р. містили гарантії збереження козацького стану та майнових прав дітей козаків: «Козацьких маєтків щоб ніхто не забирав у тих, котрі землю мають; і щоб пожитки з тих маєтків за доброю волею могли вибиратися також, щоб діти вдів, які залишилися після козаків, мали такі ж вольності, як предки й батьки їхні» (ст. 5) [11, с. 272]. Це положення майже без змін відтворювалось у всіх статтях договорів, які кожен гетьман укладав із царським урядом. Так, у Батуринських статтях 1663 р. І. Брюховецького вказано: «Щоб полишені вдови після козаків, в бою побитих і вдома померлих, у домах і в усіх своїх маєтках із дітьми своїми при тих-таки вольностях були збережені» [12, с. 353]. Аналогічний припис містили Глухівські статті 1669 р. Д. Многогрішного (ст. 25), Переяславські статті 1674 р. І. Самойловича (ст. 14), Коломацькі статті 1687 р. І. Мазепи (ст. 15) [12, с. 409].

Вважаємо, що цей період розвитку інституту охорони дитинства можна назвати *Гетьманським періодом*.

Разом із тим, якщо поглянути з філософської точки зору на охорону прав дітей, варто акцентувати на філософських поглядах видатних мислителів. Великий мислитель XVIII ст., філософ, педагог Е. Кант (1778–1843) вважав, що епоха Просвітництва – це вихід людства зі стану неповноліття, в якому воно перебувало з власної провини. Мислитель визначив, що неповноліття – це невміння послугуватися власним розумом, а таємниця вдосконалення людської природи криється у її вихованні [13, с. 8–15].

Метою правильного виховання, яке здійснюється, якщо не в конкретній особі, то, принаймні, у всьому людському роді, він вважав розвиток усіх природних здібностей людини. Філософ був переконаний, що вміння зумовлене знаннями, а моральності сприяють витримка, терпіння. У процес виховання, який мав тривати приблизно до 16 років, педагог включав догляд, дисципліну, навчання, освіту [13, с. 8–15].

Важливим, на наш погляд, є те, що мислитель не був прихильником патріархальної сім'ї та стверджував, що батьківське правління – найдеспотичніше [14, с. 13]. У період, коли батьки здебільшого віддавали дітей годувальниці, переконував, що мати – найкраща годувальниця, а молоко матері – найкраща їжа для дітей [14, с. 8–15].

У праці «Еміль, або про виховання» Ж.-Ж. Руссо виклав своє бачення процесу виховання, яке мало базуватися на індивідуальній свободі дитини. Він вважав, що внутрішній розвиток здібностей та органів – це виховання, отримане від природи; навчання тому, як користуватися цим розвитком, – це виховання з боку людей; а набуте з власного досвіду щодо предметів – це виховання з боку речей [15, с. 26]. Особливо цінним, на наш погляд, є те, що у період обмеження волі дитини, Ж.-Ж. Руссо закликав надавати дітям більше свободи та при-

вчати їх змалку обмежуватися тим, що в межах їх можливостей.

Узагальнюючи наукові погляди епохи Просвітництва, можна зробити висновок, що за період нового часу значно розширився світогляд людини. Це мало вагомий вплив на розвиток наукової думки про права та свободи дитини.

Отже, на нашу думку, головні філософські погляди зводяться до таких ідей: а) вигодовувати немовля зобов'язана рідна мати; б) батьки мають самі займатись вихованням дитини; в) становлення особистості дитини цілком залежить від процесу виховання; г) основою виховання вважали повагу до прав людини; г) визнали необхідність наявності певної свободи у дитини; д) виховувати дитину треба приблизно до 16 років [5, с. 19].

Цьому періоду властиві: 1) нормативна декларативність основних прав дітей; 2) створення гарантій прав дітей на освіту, житло; 3) розподіл різних категорій дітей: а) діти шляхти – привілейоване становище; б) діти селян.

Однак, як і за литовсько-польської доби, держава не брала на себе жодних позитивних обов'язків із надання навіть найменших соціальних послуг сім'ям із дітьми або дітям-сиротам.

Разом із тим функція захисту прав дитини покладалася переважно на громадські інституції, про що свідчить практика застосування правових норм недержавного походження, а саме – звичаєвого та магдебурзького права. Положення звичаєвого права, що ґрунтувалися на «Руській правді», переважно стосувалися призначення опікунів малолітнім сиротам. Вони застосовувалися до XVIII ст. і передбачали, що опікунів призначає громадський орган [16, с. 276–277]. Відповідно до магдебурзького права, міський або сільський уряди призначали опікунів, а наприкінці XVIII – XIX ст. цю справу перебрали на себе опікунські суди, створені державою [16, с. 277, 281].

Дієвим та ефективним заходом державно-правового регулювання соціальної діяльності держави стосовно дітей став нормативно-правовий акт Катерини II, відомий як указ «Заснування управління губерніями» (1775 р.). У майже незмінному вигляді нормативні постанови цього указу щодо піклування про дітей діяли аж до 1917 р. Так, відповідно до створеного на основі указу «Зводу губернських установ», було визначено дві основних структури, на які покладалася опіка над малолітніми:

1) дворянська опіка, яку створювали на кілька повітів під керівництвом одного з повітових предводителів дворянства. Особливістю для правобережних українських земель було те, що тут глав дворянських опік призначав генерал-губернатор з осіб непольської національності (ст. 1155). Дворянська опіка призначала малолітнім сиротам опікунів і приймала від них звіти про влаштування сиріт та впорядкування їхнього майна (ст. 1157) [17, с. 142–143];

2) сирітський суд, який завідував опікунськими справами купців, міщан і цехових, а також особистих дворян та різночинців. Сирітський суд обирався на три роки зборами купецького, міщанського та ремісничого станів і працював під керівництвом міського голови, а в разі неприйняття ним цих обов'язків його обирала міська дума та затверджував губернатор (ст. 1181). Компетенція міського сирітського суду була аналогічною дворянській опіці (ст. 1182) [17, с. 144].

Державне піклування про дітей знайшло своє віддзеркалення і в указі Катерини II про заснування приказів громадського піклування 1781 р. Зокрема до компетенції цих установ належало заснування сирітських будинків для осіб обох статей. Із метою запобігання дітовбивству встановили плату за принесення дитини до такого будинку. Наприкінці правління Катерини II такі установи було відкрито у сорока з п'ятидесяти губерній [18, с. 18]. Але й у цьому разі держава не взяла на себе обов'язку фінансування установ для захисту прав дітей. Їх утримання було віднесено на рахунок місцевих, переважно міських бюджетів.

XVIII ст. пов'язане із законотворчою діяльністю Петра I. Відбувається послаблення батьківської влади і визнання певних особистих прав дітей. Мова йде про ряд указів Петра I, які встановлювали пряму заборону віддавати дітей у шлюб без їхньої згоди та давати обітницю постригу від імені своїх малолітніх дітей [19, с. 269–272]. У 1715 р. Петро I започаткував будівництво госпіталів, де батьки могли таємно залишити небажану дитину. І, незважаючи на те, що його нащадки не підтримали цю ініціативу і вказані установи закривались одна за одною, це був великий крок вперед щодо захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування. У 1775 р. з'явилась система «смирительних домов». Так, батько за завзяту непокору, розпусне життя мав право помістити дитину в такий заклад на строк від 3 до 6 місяців [20, с. 145–147].

Таким чином, вважаємо, що погляди мислителів-філософів та державних чинів на охорону прав дітей є різними. Так, філософи акцентують на духовній охороні прав дітей (наприклад, забезпечення духовного розвитку, церковна просвіта, виховання, моральність тощо), при цьому обмежуючи дітей у праві вибору. Тоді як тогочасна правляча еліта основний акцент робить все ж таки на законодавчій необхідності визначення прав дітей, що полягає в декларуванні права на освіту, житло, сім'ю тощо.

Таким чином, період із XVII – XIX ст. можна назвати *Імператорським періодом* розвитку інституту охорони дитинства, якому характерні певні особливості: 1) створення спеціальних профільних органів, діяльність яких спрямована на охорону прав дітей; 2) створення дитячих будинків; 3) створення громадських організацій, діяльність яких спрямовувалася на боротьбу з дітовбивством та абортами, тим самим здійснювалася охорона прав дітей на життя та здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пайдейя : Восхождение к доблести / Сост, отв. ред. изд., авт. вввод. ст. и примеч. Г.Б. Корнетов. – М. : Изд-во УРАО, 2003. – 474 [1] с.
2. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
3. Кечекьян С.Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве / С.Ф. Кечекьян. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1947. – 222 с.
4. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Сенека Луцій Анней ; пер. з лат. А. Содомори. – 3-тє вид. – К. : Основи, 2005. – 603 с.
5. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Н.М. Опольська. – Київ, 2010. – 225 с.
6. Літопис руський: За іпатським списком / Пер. Л. Махновець; О.В. Мишанич (відп. ред.); Л.Є. Махновець (пер. з давньорус.). – К.: Дніпро, 1989. – XIV, 591 с., 3 арк. дод.
7. Нечаева А.М. Россия и ее дети (Ребенок, закон, государство) / А.М. Нечаева. – М.: ИГП РАН, 2000. – 239 с.
8. Мор Т. Утопия. Эпиграмммы. История Ричарда III / Т. Мор ; пер. с латин. и англ.; изд. подгот. М.Л. Гаспаров и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Ладомир : Наука, 1998. – 463 с.
9. Осиновский И.Н. Томас Мор / И.Н. Осиновский. – М. : Мысль, 1985. – 174 с.
10. Черных К.В. Государственно-правовые меры по предупреждению и пресечению нищенства и бродяжничества в Российской империи (X – начало XX столетия) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / К.В. Черных. – Н/Новгород, 2008. – 20 с.
11. Величко С.В. Літопис: у 2-х т. / Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 370 с.
12. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 3. – Кн. 1: Третя чверть XVII ст. / Упор., передм., приміт. В. Шевчука. – К.: Дніпро, 2001. – 504 с.
13. Кант И. О педагогике / И. Кант ; пер. с нем. С. Любомудрова. – М. : тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1896. – 92 с.
14. Платон. Диалоги : пер. з давньогрец. / Платон ; передм. В.В. Шкоди, Г.М. Куц. – Х. : Фоліо, 2008. – 349 с.
15. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. / Ж.-Ж. Руссо ; под. ред. Г.Н. Джибладзе. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – 653 с.
16. Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Ю.Г. Гошко. – Львів: б. в., 1999. – 329 с.
17. Свод губернских учреждений // Свод законов Российской империи. Полный текст всех 16-ти томов, согласованный с последними продолжениями, постановлениями, изданными в порядке ст. 87 Зак. Осн., и позднейшими узаконениями: в 5 кн. / Под ред. и с примеч. И.Д. Мордухай-Болтовского; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт и В.Э. Герценберг. – Изд. неофиц. – СПб: Рус. книжн. изд-во «Деятель», 1912. – Кн. 1. Т. II. – С. 1–150.
18. Устав о общественном призрении, 1892 г. // Свод законов Российской империи. – СПб: Рус. книжн. изд-во «Деятель», 1912. – Кн. 5. – Т. XIII. – С. 81–175.
19. Загоровский А.И. Курс семейного права / А.И. Загоровский. – 2-е изд. – Одесса, 1909. – 574 с.
20. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории / Н.С. Нижник. – СПб.: Издательство Асканова «Юридический центр пресс», 2006. – 272 с.

Кожура Л.О. ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА ДО XIX СТ.

У науковій статті досліджено генезис становлення та розвитку інституту охорони дитинства до XIX ст. Автором виділено етапи розвитку інституту охорони дитинства. Звернуто увагу на основні характерні риси кожного з виокремлених періодів. Визначено особливості ставлення до дітей до XIX ст. Акцентовано на формуванні інституту прав дитини.

Ключові слова: дитина, інститут охорони дитинства, права дітей, батьки, публічні органи, дитинство.

Кожура Л.А. ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ И РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ОХРАНЫ ДЕТСТВА ДО XIX В.

В научной статье исследован генезис становления и развития института охраны детства до XIX в. Автором выделены этапы развития института охраны детства. Обращено внимание на основные характерные черты каждого из выделенных периодов. Определены особенности отношения к детям до XIX в. Акцентировано внимание на формировании института прав ребенка.

Ключевые слова: ребенок, институт охраны детства, права детей, родители, общественные органы, детство.

Kozhura L.O. GENESIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CHILDHOOD TO THE NINETEENTH CENTURY

In this scientific article the genesis of the formation and development of the Institute for the Protection of Childhood up to the nineteenth century is explored. The author identified the stages of development of the Institute for Childhood Protection. The attention is paid to the main characteristics of each of the isolated periods. The features of the attitude towards children to the nineteenth century are determined. The emphasis is placed on the formation of the Institute for the Rights of the Child.

The period of Ancient times was characterized by the fact that the state did not protect and guarantee the rights of children, but on the contrary, to some extent, created the conditions for the natural selection of the younger generation, and the policy of the state was carried out on the principle of “surviving stronger”.

The period of the Renaissance became a transitional stage from the philosophical beliefs of the Middle Ages to the scientific views of modern times. In this period a new outlook was emerging, in particular, the belief that a

person is the highest value that a child has the right to a decent life, that social education has an important influence on the formation of the child's personality. It is determined that the main philosophical views are reduced to the following ideas: a) the mother is obliged to nurse the infant; b) parents must take care of the child's education; c) the formation of the child's personality completely depends on the process of education; d) the basis of education was considered to be respect for human rights; e) recognized the need for a certain freedom of the child; e) to raise a child up to 16 years old.

The period of the Enlightenment is characterized by: 1) the normative declarative of the basic rights of children; 2) creation of guarantees of children's rights to education, housing; 3) the distribution of different categories of children: a) children of the gentry – a privileged position; b) children of peasants.

Imperial period of the development of the Institute for the Protection of Childhood, characterized by the following features: 1) the creation of special specialized bodies whose activities are aimed at protecting the rights of children; 2) creation of orphanages; 3) the creation of public organizations whose activities were aimed at combating infanticide and abortion, thereby protecting the rights of children to life and health. During this period there were two main structures, which were based on the custody of minors: 1) the nobility guard, which was created in several counties under the guidance of one of the district chiefs of the nobility. A special feature for the right-bank Ukrainian lands was the fact that here the heads of aristocratic burns were appointed by the governor-general from persons of non-Russian nationality (Article 1155). The noble guard appointed young orphans of the guardians and received from them reports on the placement of orphans and the ordering of their property (Article 1157); 2) an orphan court, which supervised the trustees' affairs of merchants, burghers and shop guards, as well as personal noblemen and mischiefers.

Key words: child, institute of child protection, children's rights, parents, public bodies, childhood.